

Прилипченко Н.С.

аспірант Харківської державної академії
культури

ОРНАМЕНТАЦІЯ ХУДОЖНІХ ТЕКСТИЛЬНИХ ВИРОБІВ НАРОДНИМИ МАЙСТРАМИ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Анотація. У статті досліджуються культурологічні особливості народного текстильництва у Харківській губернії протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Вивчаються закономірності розвитку орнаментів текстильних виробів в кустарних осередках, особливості традиційного текстильного виробництва, роль і місце орнаментів текстильних виробів у традиційній культурі Слобожанщини.

Ключові слова: народні промисли, текстильні вироби, художня орнаментация, традиційна культура, Харківська губернія.

Аннотация. Прилипченко Н.С. Орнаментирование художественных текстильных изделий народными мастерами Харьковской губернии во второй половине XIX – в начале XX века. В статье исследуются культурологические особенности народного текстильництва в Харьковской губернии в течение второй половины XIX – начала XX ст. Изучаются закономерности развития орнаментации текстильных изделий в кустарных центрах, особенности традиционного текстильного производства, роль и место орнаментации текстильных изделий в традиционной культуре Слобожанщины.

Ключевые слова: народные промыслы, текстильные изделия, художественная орнаментация, традиционная культура, Харьковская губерния.

Annotation. Prilipchenko N.S. Ornamenting of textile arts and crafts folk masters of the Kharkov province in the second half XIX – at the beginning of XX age. The article investigates the culturological peculiarities of folk textile crafts in the Kharkov province during the second half of the 19th – early 20th centuries. Attention is paid to the study of the regularities of the development of the ornamentation of textiles in handicraft cells, characteristics of traditional textile production, the role and place of ornamentation of textiles in the traditional culture of Slobozhanshchyna inhabitants.

Key words: folk crafts, textiles, art ornaments, traditional culture, Kharkov province.

Постановка проблеми. Народні художні текстильні промисли українського народу мають багату та яскраву історію. Вони створили значний пласт народної культури, де відображалися світоглядні, естетичні, соціально-економічні, технічні та побутові уподобання українців. В Харківській губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. текстильний промисел належав до провідних галузей народного господарства. В ці роки кустарне виробництво задовольняло значну частину потреб як внутрішнього так і зовнішнього ринку Російської імперії в різноманітних текстильних виробках. В чисельних центрах цього промислу народні майстри з покоління в покоління передавали поважливе відношення до текстильного виробництва, інструментарію, збагачували необхідні знання та навички. Можна впевнено стверджувати, що вивчення народних художніх текстильних промислів Слобожанщини постає актуальним завданням української культурології. Детальне наукове вивчення закономірностей розвитку орнаментів текстильних виробів в кустарних осередках на території Харківської губернії може збагатити історію культури українського народу. Для сучасної української культурології дослідження орнаментів текстильних виробів Харківської губернії залишається актуальним і представляє значний науковий та практичний інтерес.

Аналіз останніх досліджень. Серед багатьох публікацій, що стосуються окремих аспектів розвитку орнаментів текстильних виробів в Харківській губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., слід особливо визначити статті та монографії Є. Гордеєнко [2], Л.В. Ілляшевича [6], І. Клингена [7] та інших. У них зібраний та узагальнений певний фактичний матеріал, який дозволяє оцінити масштаби та динаміку розвитку кустарного текстильництва в різних регіонах. Однак досі не вивчалися лише окремі аспекти проблеми, висвітлені, як правило, попутно при розгляді більш широких тем.

Мета статті комплексно дослідити закономірності розвитку орнаментів текстильних виробів в кустарних осередках на території Харківської губернії впродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. На Слобожанщині історія художнього текстильного промислу сягає своїм корінням в глибоку стародавність. Протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в Харківській губернії налічувалося близько 300 кустарних осередків із самобутніми традиціями організації текстильного виробництва, історично сформованими художніми системами орнаментів виробів, професійною обрядовістю тощо. В українських селах протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. текстильне виробництво було переважно жіночим промислом, для якого типовими були такі види оздоблення одягу: ткацький малюнок, вишивка, обстрочування, шви, склади (заклади), збори, аплікація, нашивки (обшивки) тощо.

В Україні ткацький малюнок був одним з найдавніших видів оздоблення стегового та натільного жіночого одягу. В другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. ткацький малюнок був характерний для технології жіночого текстильництва всіх регіонів

Надійшла до редакції 01.12.2012

Харківської губернії. Орнамент утворювався за допомогою кольорового піткання. Малюнок строго геометричний, інколи дуже геометризовані рослинні елементи – техніка машинного ткацтва обмежувала можливості у виборі характеру орнаментативної. Ткани узори були невід’ємною прикрасою простого за конструкцією незшитого стегнового одягу. Вони розташовувалися на нижній частині вовняного або полотняного фартуха (запаски, попередниці), спідниці з саморобного сукна. Для малюнків характерна чітка геометрична побудова окремих елементів і композиції в цілому, гармонійне колористичне вирішення. Додавалася і ручна вишивка гарусом і шовком, вовною, або на малюнок нашивалися шматочки різноколірної вовняної тканини («накладна плахта»). Залежно від малюнка, плахти називалися – «хрещатка», «копитаха», «реп’яхівка», «слив’янка», «мотилівка», «рожева», «кривуляста» тощо [3].

У різних регіонах Харківської губернії плахта мала свій колорит, з переважанням червоного й синього кольорів. Наприклад, в Охтирському повіті Харківської губернії жінки виготовляли плахти трьох видів: «черчатка» – основа виробу червоного кольору окрім країв, де в шаховому порядку був розміщений малюнок; «напилка» – основа виробу синьо-червоного кольору; «синятка» – основа виробу синього кольору. Ткацьким малюнком прикрашався також і натільний жіночий одяг – сорочка. Він щільно заповнював рукав, розміщувався на подолі сорочки, інколи на комірці та манишці [11, с. 72].

Художній образ слобожанського рушника увібрав основні риси української селянської орнаментики: розетки, коло, ромби, квадрати, трикутники, зірки тощо. На давніх рушниках місцевих майстрів знаходимо стилізовані квіткові мотиви, вазони із квітами, схожими на тюльпани, медальйони «журавлі», а також «свічники», з яких, піднімаються нагору червоні мальви, збагачені творчою фантазією майстрів. Прикрашали свої твори мистецтва ткалі широкими поперечними смугами орнаменту із сюжетними акцентами типу медальйонів по краях рушника, які йшли ламаною лінією, розміщеною в кілька рядків. Важливим атрибутом орнаментики було «дерево життя», що символізувало міфологічний зв’язок минулого із сучасним [14, с. 390].

Для оздоблення нагрудного і верхнього одягу жінки-кравці все частіше використовували машинну строчку, яка поєднувалася з аплікацією, вишивкою, що доповнювали одна одну. Такий вид оздоблення ще раз підтверджує раціональний і водночас творчий підхід майстринь до використання художніх засобів. У багатьох випадках машинна строчка, виконуючи технологічну функцію, створювала і певний художній ефект. Часом сільські майстрині робили строчку поліхромною й використовували її для утворення складної композиції переважно рослинного характеру. Протягом другої половини XIX – початку XX ст. таке рішення найчастіше зустрічалося в кустарних осередках Вовчанського повіту [7, с. 15].

У центральних районах Харківської губернії корсетки та юпки, що робилися на ватяній прокладці, прошивалися спочатку ручною строчкою, а з часом

і машинною таким чином, що на лицьовій стороні утворювався малюнок, який вражав своєю художньою виразністю і разом з тим був простим за виконанням, прикрашав горловину, поли, поділ, чохла, кишені нагрудного та верхнього одягу. Машинна строчка могла бути одного кольору з тканиною, але, відтінюючи рельєфний малюнок, вона створювала цікаву фактуру поверхні [9, с. 221].

Повсюдно в Харківській губернії протягом досліджуваного періоду українському народному одягу була притаманна варіативність. Регіональною специфікою були позначені, передусім, матеріали для одягу; конструктивні, технологічні і декоративні прийоми його створення; способи виробництва окремих деталей: головних уборів, взуття, прикрас; колорит, техніка та мотиви орнаментики – особливо сорочок і поясного одягу, які майже до кінця XIX ст. зберігали давні локальні особливості, а також способи носіння і об’єднання всіх елементів одягу в завершений комплекс вбрання [13, с. 26].

У багатьох селянських родин Харківської губернії жінки займалися вишивкою. Робили її на дмотканому полотні, сукні, повсті та шкірі кольоровими нитками. Протягом другої половини XIX – початку XX ст. в Україні вишивка була одним з способів оздоблення одягу та різноманітних предметів побуту. Зокрема, жінки прикрашали вишивками різні предмети зимового, літнього чоловічого та жіночого одягу. Особливо складні узори і більш вишукані композиції підбирали для сорочок. У чоловічих сорочках вишивалися досить широкий прямокутник на грудях (манишка), стоячий комір і манжети (чохла) [15, с. 411]. Жіночі сорочки були багаті вишиваними прикрасами. Зосереджені вони були, головним чином, на рукавах. Кожна вишита річ мала свою місцеву специфіку, що виявлялася в орнаменті, кольоровій гамі, техніці виконання [8, с. 217]. На відміну від деяких інших галузей жіночого хатнього підприємництва, пам’ятки української вишивки другої половини XIX – початку XX ст. збереглися в значній кількості в багатьох музеях України, що значно полегшує наше дослідження.

З другої половини XIX ст. в деяких місцевостях Харківської губернії жіноче вишивання набрало характеру товарного виробництва. Особливо виразно прикрашалися сорочки та фартухи. В невеликій кількості вишивка використовувалася у нагрудному та верхньому одязі. Орнаментативна лінійна вишивка пройшла значну еволюцію, як тематикою малюнка, технікою виконання, так і використанням різних матеріалів [10, с. 88].

В основі давніх вишивок Харківської губернії лежав геометричний орнамент, який найдовше зберігався у вишуканих, складних за технікою вишивках чернігівських та полтавських сорочок. Пізніші мотиви рослинного орнаменту розповсюдилися в одязі майже по всій території Наддніпрянщини. Вони мали свої місцеві трактовки та колористичні рішення. Рідше в орнаменті спостерігалися стилізовані елементи тваринного світу (метелики, джмелі тощо). Всі ці мотиви (геометричні, рослинні, тваринні), могли створювати окрему композицію або поєднуватись між собою, утворюючи безліч варіантів. З другої половини XIX

ст. у вишивках жіночого натільного одягу Харківської губернії з'являються нові, запозичені з інших джерел орнаментальні мотиви, які спочатку співіснують із стародавніми, а потім починають переважати [1].

Для більшості регіонів Харківської губернії стародавніми техніками вишивки, які побутували до початку ХХ ст., були різні види лічильної гладі, зустрічалася техніка вишивки «занизування», «низь». Це спосіб, подібний до ткання. У зв'язку з обмеженими технічними можливостями, орнамент був лише геометричний. Розміщувався він широкими смугами на верхній частині рукава, плечовій вставці, комірі, манишці. Особливого розповсюдження в Харківській губернії набув один із стародавніх способів вишивання, так зване «настилування» або «лиштва», який виконувався біллю, виготовленою з льняної пряжі. Для більшої контрастності, поруч з білою, вживали небілені або підфарбовані в голубуватий чи коричневий колір нитки. Кожний узор складався з окремих дрібних елементів, які вишивалися незалежно один від одного. Це давало змогу вільно розташовувати малюнок, який часом заповнював увесь рукав, створюючи безліч композиційних рішень. Вишивка виконувалася широкою смугою на уставці, верхній частині рукава, іноді весь рукав заповнювався розкиданими по ньому фрагментами цієї вишивки, або композиційно пов'язаної з нею [4, с. 124].

У Харківській губернії в одній композиції часто поєднувалися кілька різних технік вишивки. Настилування застосовувалося поряд з технікою «вирізування» – це ажурна вишивка, при якій невеликі квадратики тканини (полотна) вирізувалися, густо обшивалися білою ниткою і в сполученні з «настилуванням» утворювали самобутні композиції. В основі вирізування лежали геометричні форми орнаменту [12, с. 49].

До ажурних швів належить «мережка», особливо розповсюджена в Харківській губернії. Вона могла бути у вигляді найпростішого оформлення подолу сорочки, так званого «прутика», створювала складні розмержування, «розшивки», що з'єднували плік і рукав або станок сорочки; утворювала самостійну вишукану композицію. «Нашиванка» – один з видів мережки. Створювалася вона на розрідженій основі з витягнутими нитками, де нашивався малюнок, відтворюючи ефект мережива. Мережки ж були немовби перехідною стадією від вишивки до оздоблювального шва й виконували подвійну функцію (технологічну та естетичну). З середини ХІХ ст. повсюдно в Україні набуває поширення вишивка «хрестиком», яка існувала поряд з різними видами вишивок, а пізніше почала їх витісняти. Вона дала широкі можливості щодо кольорової розробки і більш реалістичної трактовки улюблених народом рослинних мотивів. У першій половині ХХ ст. вишивка хрестиком стала переважальною [16, с. 214].

Розміщення вишивок на сорочках було тісно пов'язане з кроєм. Вишивка розташовувалася на верхній частині суцільного рукава або на плечовій вставці, а також на рукаві біля плечової вставки, і мала однакову або подібну композиційну побудову. Вишивка прикрашала поділ сорочок, який називали ляхівкою,

лиштвою, пеленою тощо. В Харківській губернії він оздоблювався мережкою, тоді як на Київщині поли сорочки вишивалися червоною і чорною заполоччю. На фартухах вишивки розміщувалися у нижній частині широкою смугою [17, с. 25].

Мотив орнаменту, техніка виконання, матеріал і колорит відповідали вишивкам сорочок даної місцевості. Вишивкою почасті прикрашалися деякі види нагрудного одягу (безрукавного та з рукавами), верхнього осінньо-весняного та зимового. Для Харківської губернії типовими були вишиті на спинці та правій полі (з акцентом у нижньому куті) корсетки. По спинці розшивалися свити з домашнього сукна, пізніше з краму, і навіть кожухи [5, с. 40].

Для Слобожанщини були характерні вишивки з геометричним або геометризованим рослинним орнаментом. Узори порівняно вузькі, але складні, чітко і оригінально побудовані, звичайно червоного кольору з чорним, іноді з малим додатком жовтого, а білий фон полотна підкреслює малюнок. Часом білі вишивки урізноманітнювалися невеликою кількістю червоних і чорних ниток. Вишивки на декоративних рушниках звичайно червоного кольору, складних композицій. Найбільш уживані види техніки: хрестик, гладь, набирання, стебнівка, шов поза голку [18, с. 218].

Села Харківської губернії славилися одноколірними вишивками. Чудове враження справляли жіночі сорочки, білі рукави та інші деталі яких суцільно вкриті геометричним орнаментом, виконаним небіленою ниткою. Тонка робота, поєднання різних технік – лиштви, вирізу, виколу, зернового виводу, верхоплуту, мережок – створювали красу і багатство вишивок. При використанні двох або трьох кольорів – темно-голубого, синього і зеленкуватого або сіро-голубого, ясно-бежевого і коричневого, – особлива увага приділялася гармонійному, спокійному підбору цих кольорів [19, с. 140].

Вишивання розвивалося в с. Бугаївка, Дронівка, Михайлівка, Піддубка, Шанівка та багатьох інших. В цих кустарних осередках типовими стали такі техніки вишивання, як качалочка, гладь, набирання (човникова техніка), вирізування з лиштвою, штапівка (стебнівка), мережка, хрестик тощо. Часто майстрині використовували комбінацію кількох видів техніки вишивання, що давало цікаві ефекти. У селах Пушовка, Похилівка, Кошкарівка та ін. були поширені геометричні візерунки, у яких переважали червоний і білий кольори. Інколи вживався синій з червоним на білій основі. Високими художніми якістьми відзначалися декоративні рушники. Найчастіше їх прикрашали рослинним узором, технікою гладі в червоному, часом з невеликим додаванням синього кольору [3].

Особливу групу становили слобожанські вишивки, які єднала спільність узорів, кольорів та техніки. Найдавніші типи народних узорів збереглися у фондах Харківського історичного музею. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. найбільш відомим центром жіночого вишивального промислу Харківської губернії був Охтирський повіт, де селянки вишивали багатобарвний рослинний орнамент на предметах одягу, рушниках, скатерках, серветках, фіранках. У 1878 р. деякі з

подібних виробів були закуплені графінею В.В. Капніст і відправлені в Париж на виставку [12, с. 70].

Центрами цього жіночого промислу були с. Ханівка, Гочарівка, Кривківки, Містки та інші. Орнамент вишивки в Харківській губернії мав багато спільного з вишивкою Полтавщини. Проте на відміну від останньої тут були популярні поліхромні вишивки півхрестиком та дрібним хрестиком. Часто півхрестикові вишивки виконувалися грубою ниткою і справляли враження рельєфних. Узори переважали геометричні і геометризовані рослинні. Звертають на себе увагу й ажурні манишки чоловічих сорочок, прикрашені білим узором і обведені по краях чорними або кольоровими смужками, які виконувалися стебнівкою, швом поза голкою, хрестиком та низзю. Подібний спосіб оздоблення зустрічаємо і на рушниках. Особливу декоративність відзначаються вишивки на корсетках, які шилися з чорного сукна або оксамиту. На їх темному тлі яскраво виділяється кольорова гладь соковитих рослинних узорів зубчастих листків та дуже стилізованих квіток рожі [9, с. 221].

Цікавими і різноманітними були жіночі вишивки західних регіонів Харківської губернії. В них переважали геометричні візерунки. Рослинні мотиви, як правило, були дуже стилізованими. Серед численних видів техніки вишивання головне місце займало низинне шиття. Кількість кольорів вишивок була обмежена: зустрічалася багато одноколірних – червоних, чорних, вишитих небіленою ниткою, а також двоколірних – червоно-чорних, рідше з синім або жовтим кольором. В багатьох селах жінки продавали чудові вишивки, виконані однією білою або кремовою ниткою, такі вишивки називалися весільними. В с. Клемни жінки часто вишивали срібною і золотою ниткою [1].

Для вишивок майстринь, які мешкали у північній частині Харківської губернії були характерні спрощено геометричні узори, такі, як рядки поодиноких або по декілька вписаних один в один ромбів, часом з видовженими кінцями, іноді зі зрізаними знизу і зверху кутами або тільки половинками ромбів. Часто траплялися хрестикові фігури або зірки у різних композиціях. Найбільша різноманітність узорів жіночих вишивок спостерігалася в середній смузі Харківської губернії. Тут вони були також переважно геометричні, але нерідко з рослинними мотивами. Поширена була вишивка восьмикутних зірок.

У південній частині Харківської губернії вишивки, особливо на манишках чоловічих сорочок, будувалися з досить простих, головним чином геометричних мотивів. Основу їх складали звичайні або витягнуті ромби, укладені в шаховому порядку або скісними рядками, що іноді сходилися посередині манишки під кутом. Часто такий орнамент був побудований на багаторазовому повторенні восьмикутної зірки, виконуваної як гладдю, так і хрестиком. Рослинний орнамент мав вигляд реалістично трактованих рож, рідше інших квітів з гілочками і без них. Всі ці узори дуже прості за задумом, не вражають чимось надзвичайним, але, разом з тим, приємні своєю обдуманістю і влучним застосуванням. Чимало узорів поєднували у собі різні види технік. Найбільш поширеним було занизування. Застосовувалася також хре-

стикова техніка, переважно у вишивках з рослинним орнаментом [8, с. 129].

Основним кольором Харківської губернії був червоний. Інколи до червоних вишивок, виконаних технікою занизування, по боках узору, а іноді посередині додавалася тонка чорна або синя смужка в одну або дві нитки. Значно рідше зустрічається один чорний колір. Вишивали також тільки вибіленими льняними нитками, вдвоє суканими, що давали приємний полиск. Багатоколірність була випадковим і пізнішим явищем. Дуже своєрідні вишивки побутували на півдні Харківської губернії. Особливу увагу звертали на себе вовняні чорні вишивки зі згущеним стібом, високим рельєфом та кольоровим ефектом, що досягалося обведенням окремих площин вишивки яскравими кольоровими нитками. Іноді такі вишивки нагадують палахкотіння кольорових вогників.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, в пореформеній Харківській губернії текстильне виробництво стояло на високому рівні як з технічної, так і з художньої сторони і мало значне поширення. У подальших дослідженнях ми плануємо культурологічний аналіз килимарства та коцарства Слобожанщини.

Література:

1. Архів Російського державного музею етнографії. Ф.1. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 2-4.
2. Гордеенко Е. О положении сельского хозяйства и земства в Харьковской губернии / Е.О. Гордеенко. – Х.: Тип. Губернского Правления, 1885. – 65 с.
3. Державний архів Харківської області. Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 1783. – Арк. 15-24.
4. Доклады Харьковской губернской земской управы о развитии кустарной промышленности. – Х.: Изд-во губ. зем. управы, 1912. – 193 с.
5. Журнал Совецания о нуждах кустарных промыслов. – СПб.: Тип. В.Киршбаума, 1912. – 122 с.
6. Ильяшевич Л.В. Змиевской уезд (Беглый очерк) / Л.В. Ильяшевич. – Х.: Тип. Каплана и Бирюкова, 1887. – 123 с.
7. Клинген И. Описание Волчанского уезда Харьковской губернии в сельскохозяйственно-статистическом отношении / И. Клинген. – Х.: Тип. Окружного штаба, 1882. – 378 с.
8. Материалы по статистике Харьковской губернии. – Х.: Изд-во губ. зем. управы, 1908. – 328 с.
9. Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1892. – Т.1. – 511 с.
10. Памятная книжка Харьковской губернии на 1888 год. – Х.: Тип. губ. правления, 1888. – 129 с.
11. Пичета В.И. История народного хозяйства в России XIX – XX в (Начало индустриализации и разложения крепостного права) / В.И. Пичета. – М.: Изд-во “Рус. Книжник”, 1922. – 127 с.
12. Поляков В. Виробництво текстилю / В. Поляков. – Х.: Укр. держ. видавництво, 1944. – 124 с.
13. Рыбников А.А. Мелкая промышленность и ее роль в восстановлении русского народного хозяйства / А.А. Рыбников. – М.: Издание цент. т-ва “Кооперативное издательство”, 1922. – 52 с.
14. Свод материалов по кустарной промышленности в России. – СПб.: Тип. Пантелеевых, 1874. – 629 с.
15. Свод статистико-экономических сведений по хозяйству России и иностранных государств. – СПб.: Тип. В.Киршбаума, 1915. – 611 с.
16. Свод статистических сведений по России. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1916. – 288 с.
17. Техника кустарю и ремесленнику. – 1926. – № 1.
18. Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1880. – Т. 5. – 329 с.
19. Цифровые данные к обзору Харьковской губернии. – Х.: Тип. губ. правления, 1912. – 224 с.